

LA RECUPERACIÓ DE LA LLIBRETA DEL BAIX METALL DE LA FESTA D'ELX

Rubén PACHECO MOZAS
Conservatori Superior de Música d'Alacant

Resum: La llibreta de baix metall és una partitura de la *Festa* o el *Misteri d'Elx* datable en la segona meitat del segle XIX. Encara que fou catalogada per Pere Ibarra el 1927, juntament amb altres partitures de la representació, es trobava en parador desconegut des de mitjan segle XX i ha sigut recuperada recentment. Conté la part de baix que interpretava un instrument de tessitura greu que rebia el nom de «baix metall». En l'article es fa una anàlisi del contingut de la partitura i es plantegen hipòtesis sobre el tipus d'instrument que degué ser aquest «baix metall». També s'estudien els antecedents d'aquest instrument des del segle XVII i les causes que en motivaren l'eliminació en la reforma de 1924. S'hi ofereix una reproducció facsimilar del document esmentat.

Paraules clau: *Misteri d'Elx*, música, segle XIX, partitura, baix metall

Title: The recovery of the Llibreta del Baix Metall de la Festa d'Elx

Abstract: *La llibreta de baix metall* is a score that belongs to *Mystery Play of Elx*, written in the second half of the nineteenth century. Although it was listed by Pedro Ibarra in 1927 along with other scores of *La Festa*, it was missing since mid-twentieth century and has been recently recovered. It contains the bass part they performed with an instrument called "base metal". The article analyses the contents of the score and assumptions about the type of instrument the base metal could be. The history of this instrument since the seventeenth century is also examined and the reasons for its elimination in the reform of 1924. A facsimile reproduction of that document is attached.

Keywords: *Mystery Play of Elx*, music, XIX century, base metal

1. INTRODUCCIÓ

La *Festa* o el *Misteri d'Elx* és un testimoni viu de la història en general i de la música en particular. Sense massa esforç, hui podem identificar les empremtes que han anat deixant les diferents èpoques i que en configuren l'aspecte actual. Els cants monòdics pertanyen als temps més remots i entronquen amb els primitius drames litúrgics medievals, mentre que la polifonia s'anà introduint al llarg del segle XVI. Els cànons barrocs també influïren en la representació i, així, fins a arribar a les últimes introduccions de gran rellevància, com

són els preludis d'orgue, compostos per Òscar Esplà al voltant de 1960. Actualment s'interpreten els cants *a cappella*, és a dir, sense acompanyament instrumental. No obstant això, ara sabem que, al llarg del temps s'han introduït i suprimit instruments musicals que acompanyaven els cants segons el criteri de l'època: violins, cornetes, baixons i instruments d'allò més variats estigueren presents en la *Festa*.¹ De tota aquesta varietat instrumental, hui només es conserva l'orgue per a interpretar els preludis tonals i l'arpa i la guitarra per a acompanyar l'Araceli. L'últim instrument que desaparegué fou el conegut com a «baix metall», que se suprimí en la restauració de 1924.

Si analitzem partitures, llibres de comptes i altres documents, podem conèixer els diferents matisos que han configurat el *Misteri*. A l'Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME) i a l'Arxiu de la Basílica de Santa Maria d'Elx (ABSME) es guarda abundant documentació relativa a partitures i consuetes. De vegades, es conserva el document original, però d'altres, tan sols han quedat o bé transcripcions d'èpoques posteriors –com les consuetes de 1625 i 1639, de les quals tenim notícies gràcies a les còpies que se'n feren en el segle XIX–, o bé només apunts en inventaris i rebuts que en donen fe de l'existència, però que a hores d'ara es troben en parador desconegut. La pèrdua de documents pot tindre moltes explicacions, però la més comuna és que no es conservara el document perquè es considerà que no tenia vàlua. Per exemple, quan es redactaren les llibretes dels cantors de 1841, les anteriors de 1709 deixaren de tindre valor i no es veié la necessitat conservar-les (en aquella època, ningú pensava en els investigadors del segle XXI), per la qual cosa podem considerar quasi un miracle que n'hagen arribat fins a nosaltres huit. El cas que ens ocupa, la llibreta del baix metall, té una història semblant, és a dir, fou un document, com tants d'altres, rebutjat per inservible i que estigué a punt de perdre's per sempre més.

2. L'ARXIU MUSICAL DE L'ESGLÉSIA DE SANTA MARIA D'ELX

La basílica de Santa Maria comptà des de mitjan segle XVI amb una capella professional de música que anà creixent fins aconseguir el seu màxim apogeu cap a la segona meitat del segle XVIII. La capella fou suprimida el 1836 quan l'Ajuntament, que costejava una part important dels salaris dels músics, arran de les lleis de desamortització, decidí retirar l'aportació econòmica i dedicar els diners a altres menesters. Açò suposà, en la pràctica, la dissolució de la capella, ja que la parròquia de Santa Maria, que des de molt antic havia compartit les despeses amb l'Ajuntament, no pogué fer front a les despeses en solitari. És indubtable que a l'ABSME hi havia d'haver un nombre important d'obres musicals per a ús de la capella, de la qual cosa donen fe els inventaris que es redactaren per diverses

¹ Vid. Rubén PACHECO MOZAS, *La Festa en los siglos XVII, XVIII y XIX. Estudio del Misterio de Elche a través de los libros de cuentas y las partituras conservadas*, tesi doctoral, Universitat Miguel Hernández, Elx, 2014. En el capítol VII.b se n'estudien les pràctiques interpretatives i l'ús dels instruments.

raons i que es poden consultar tant en aquest arxiu com en l'AHME; no obstant això, tan sols s'han conservat alguns llibres de cant pla.² Fins a la data, la historiografia havia donat per cert que l'arxiu musical desaparegué en l'incendi que patí Santa Maria el 20 de febrer de 1936, durant els prolegòmens de la Guerra Civil. Tanmateix, no s'entén que es cremaren només les partitures i no la resta de la documentació històrica, que sí que s'hi ha conservat. Vicente Pomares Boix afirmava que l'arxiu musical no fou pastura de les flames, sinó que es malmeté durant els treballs de restauració de l'església, ja que, pel fet de ser partitures, no se'ls concedia en aquell moment cap valor i foren rebutjades. Com a prova, Pomares Boix conservava al seu arxiu privat algunes partitures, que foren rescatades pel seu pare, l'investigador José Pomars Perlasia, d'entre un munt de papers que degueren llançar al fem.³ Lamentablement, són molt escassos i incomplets per a poder traure massa conclusions, però han servit per a determinar alguns aspectes referents a les pràctiques interpretatives i als costums de la capella. A més, s'obri una porta a l'esperança i no es pot descartar que en un futur apareguen noves partitures conservades per famílies il·licitanes que aprofitaren, segurament de manera benintencionada, el desordre imperant durant els anys de guerra i postguerra per a guardar certs documents.

D'entre els documents musicals de l'ABSME preservats per Pomars Perlasia, n'hi ha un que ha resultat ser d'especial rellevància. Es tracta del paper de «baix metall» que era utilitzat des de mitjan segle XIX per l'instrument encarregat d'acompanyar els motets dels apòstols i la judiada.

3. LA LLIBRETA DEL «BAIX METALL»

Es tracta d'una llibreta apaïxada, sense cobertes; les dimensions són de 22,5 cm d'ample per 15,5 cm d'alt. Té el segell de l'Arxiu Municipal, amb la signatura 7/24, que és la primera referència que tenim d'aquest document i que en l'índex que en féu Pere Ibarra el 1927 apareix com a: «Papel del bajo metal, formado de seis hojas pautadas de 225x155 milímetros. N° 7 Leg 24».⁴ Dins del lligall 24, Pere Ibarra inclou les partitures de la Festa que pogué reunir amb el fi de conservar-les a l'Arxiu Municipal. No obstant això, el paper de «baix metall» fou recuperat per Pomares de l'arxiu de Santa Maria, on degué ser portat, juntament amb altres partitures, per assajar. Les dimensions i el segell coincideixen, per la qual cosa no hi ha dubte que es tracta del mateix document.

No he pogut determinar-ne l'autor, però és possible conjecturar la redacció durant la segona meitat del segle XIX si comparem el contingut d'aquesta partitura amb les llibretes de 1841 i la còpia del *Libro de tapas verdes*.⁵

² Vid. Anna M. ÁLVAREZ FORTES - Joan CASTAÑO GARCÍA, *El archivo parroquial histórico de la basilica de Santa María de Elche*, Ajuntament d'Elx, Elx 1995; Mihaela GABOR, «Los libros corales de canto llano de la Basilica de Santa María de Elche», *Festa d'Elx*, 57 (2013), p. 133-146.

³ Les restes de l'arxiu que Pomars Perlasia salvà han sigut estudiades en la meua tesi doctoral, citada adés, en la qual s'ofereix també una edició facsimilar dels documents recuperats (annex VIII).

⁴ AHME, Pere IBARRA, *Prontuario de este archivo y relación de papeletas*, llibre 2n, sig. b303.

⁵ En el capítol VI.C de la meua tesi doctoral s'ofereix un estudi de la datació i la filiació de totes les partitures conservades de la Festa. El *Libro de tapas verdes* és la partitura completa més antiga –amb notació moderna i per a l'ús del mestre de capella– de què tenim notícia. Fou redactada a mitjan segle XIX, però actualment es troba perduda; el contingut ha arribat fins a nosaltres gràcies a una còpia feta per Pomares Perlasia de mitjan segle XX, que he pogut recuperar recentment.

4. QUIN INSTRUMENT ÉS EL «BAIX METALL»?

El «baix metall» era un instrument de vent que tocava la veu de baix (la més greu) dels motets dels apòstols i de la judiada. És difícil especificar quin instrument en concret era aquest «baix metall», ja que no tenim testimonis precisos respecte d'això. Pere Ibarra, en un article publicat l'11 d'agost de 1907 titulat «Alrededor de la Festa», sol·licita a l'alcalde d'aleshores, com a responsable últim de les representacions, una sèrie de millores avalades, pel que fa a la música, per Felip Pedrell:

También dar orden, para que, el que dispara el trombonete, no asista. Sobre ser ridícula su figura de músico de la murga, es impropio su instrumento y fuera de lugar: que toque, si quiere sonar, el bajón o fagot, pero vestido como sus contemporáneos. Que usen una lengüeta, y si no, el órgano, único instrumento que debe dejarse oír, con parsimonia, para acompañar nada más, durante la representación.⁶

Hem d'esperar fins al 1921 per a trobar el següent relat de Joaquín Turina:

Terminaré esta rápida impresión con algunos detalles pintorescos, entre ellos: la algarabía del pueblo que llena la iglesia, el cual, por la índole del espectáculo, más cree estar en un teatro que en un lugar sagrado; la presencia de un fagot o un bombardino, terrible y antiestético artefacto que molesta de un modo atroz; la irreprochable levita del maestro de Capilla que contrasta de un modo lamentable con las pelucas, túnicas y mantos de los apóstoles [...].⁷

Si llegim conjuntament els dos textos anteriors, pareix desprendre's que l'instrument era un bombardí i que Pere Ibarra, quasi amb tota seguretat assessorat per Felip Pedrell, en reivindica l'eliminació o la substitució per un instrument de llengüeta, com el fagot o, l'antecessor d'aquest, el baixó. Atès que no és sostenible la hipòtesi que un músic de la talla de Joaquín Turina no distingira un fagot d'un bombardí, el més probable és pensar que des de mitjan segle XIX s'emprava un bombardí i que, arran de les demandes d'Ibarra, Pedrell i altres estudiosos, es tractara de substituir per un fagot, amb la qual cosa es farien servir tots dos instruments a principis del segle XX de manera alternativa, segons l'any i el criteri del mestre de capella.

Aquesta hipòtesi està avalada pels testimonis de l'investigador Pomars Perlasia, que el 1957 escriu: «el antiestético “bajo metal” que solía ser un bombardino (que luego se sustituyó por un fagote). En los tiempos del “bajo metal”, además de sustituir al bajo cantante, daba la entrada a todos los motetes, tocando un arpeggio sobre el acorde perfecto de la tónica».⁸ Y també pel mestre de capella Pascual Tormo, que diu en l'inici de la seua partitura de la Festa: «Partitura del misterio con todos los cambios hechos por mi desde el 42 hasta el

⁶ P. IBARRA, «Alrededor de la Festa», *La semana*, Elx, 11-08-1907, *apud* J. CASTAÑO GARCÍA (ed.), *Pere Ibarra i la Festa d'Elx*, Patronat del Misteri d'Elx, Elx, 2014, p. 223-224.

⁷ Joaquín TURINA, «El Misterio de Elche», *La «Festa» de Elche (Estudios)*, col. «Illice», num. 21, Elx, 1921, *apud* J. CASTAÑO GARCÍA, *La restauració de la Festa d'Elx en el primer terç del segle XX*, Ajuntament d'Elx, col. «Temas d'Elx», Elx, 1993, p. 15.

⁸ JOSÉ POMARES PERLASIA, *La Festa o Misterio de Elche*, vol. I, Patronat del Misteri d'Elx, Elx, 2004, p. 73 (reedició de la de Barcelona, 1957).

58, [...] San Juan, San Pedro y el ternario se dan el tono ellos mismos para cantar y de esta manera desaparece el maestro de capilla y el sacristán y el fagot».⁹

De qualsevol manera, la substitució del bombardí pel fagot no durà molt, ja que el «baix metall» fou suprimit a instàncies d'Òscar Esplà en l'anomenada restauració de 1924, a partir d'aleshores els motets passares a interpretar-se *a cappella*.

5. CONTINGUT DE LA PARTITURA

La partitura arplega la part de baix dels motets següents:

- «Ternari»
- «Salve»
- «Oh, cos sant»
- «Par-nos, germans»
- «A vosaltres venim pregar»
- «Flor de virginal bellesa»
- «Oh, Déu Adonai»
- «Prohòmens jueus»
- «Ans d'entrar en sepultura»
- *Psalmus* (es referix a *In exitu Israel*, que apareix escrit dues vegades amb sensibles variants ritmicomelòdiques, la primera en *do* i la segona en *mi* bemoll)
- «Flor de virginal bellesa» (en el to de *re*)
- Salm (una altra versió amb variants ritmicomelòdiques i en to de *mi*, escrita per un altre copista)

La partitura coincideix en l'essencial amb les llibretes de 1841, encara que hi ha dos detalls que criden l'atenció:

1) La partitura conté els motets de la judiada «Oh, Déu Adonai» i «Prohòmens jueus», cosa que demostra que aquests dos motets mai deixaren d'interpretar-se, és a dir, la suposada eliminació de la judiada a finals del segle XVIII no fou tal, o almenys no se suprimiren aquests motets.¹⁰

2) L'escriptura del salm *In exitu Israel* es cantava amb acompanyament i a fals bordó, és a dir, harmonitzat a tres o quatre veus.

6. ORÍGENS I DESAPARICIÓ DEL «BAIX METALL»

Acompanyar les veus amb un instrument greu, que generalment dobla la de baix, és un costum que es remunta al renaixement. El més comú era que en les capelles musicals l'instrument encarregat de fer el baix fóra un baixó. El baixó és un instrument de vent precursor del fagot. A Espanya, fins ben entrat el segle XIX es denominà baixó a instruments que a tots els efectes són fagots moderns. La presència del baixó en la *Festa* està documentada des de començaments del segle

⁹ Arxiu del Patronat del Misteri d'Elx, partitura de la *Festa* de Pascual Tormo.

¹⁰ Per a més informació sobre la reforma de la judiada, *vid.* R. PACHECO MOZAS, «“Aquesta gran novetat”. Avatares de la judiada durante los últimos 500 años», *Festa d'Elx*, 58 (2014), p. 125-135.

xvii i, si atenem als costums interpretatius vigents en el renaixement, podem afirmar que l'acompanyament dels motets amb aquest instrument fou una pràctica habitual des que aquests s'introduïren en el segle xvi.

A més del baixó, en la Festa es feien servir uns altres instruments per acompanyar els motets. Durant el segle xvii, es contractaven cada any diversos ministrils i els instruments de corda començaren a aparèixer a principis del segle xviii. Si l'ús de cornetes, trompetes, violins i altres instruments depenia del criteri i del pressupost del moment, la presència del baixó és una constant. L'últim baixonista documentat com a tal que participà en la *Festa* fou Francisco Sempere el 1833: «Mas cuarenta y cinco satisfechos al referido Francisco Sempere por acompañar en el bajon al ternario segun rº nº 9».¹¹ Sempere fou baixonista de la capella des de 1815¹² fins a la seua dissolució el 1835 i, durant tots aquests anys, participà en la representació tocant aquest instrument.

Amb la desaparició de la capella de música el 1835, possiblement es començà a fer servir un bombardí o un instrument semblant de vent metall que feia de baixó i que apareix en els memorials amb la denominació de «bajo-tiple» el 1839: «45 reales a Ramón Botella por haber acompañado con el bajo-tiple a los que cantaban el ternario».¹³ I el 1841 és citat com a «acompañamiento tiple»:

He recibido de D. Antonio Vayllo de Llanos Alcalde Segundo Constitucional y comisario de fiestas de esta ilustre villa la cantidad de Cuarenta y cinco reales de vellón y son por el Acompañamiento tiple en el ternario en la función de Ntra. Sra de la Asunción para que conste la firma. Elche 18 Agosto de 1841. Antonio Campos Son 45.¹⁴

¹¹ AHME, *Cuentas de propios y arbitrios correspondientes al año 1833*, sig. H189-8.

¹² Fou contactat el 25 de gener. Arxiu de la Diputació d'Alacant, *Cuentas de propios y arbitrios correspondientes al año 1815*, sig. GE- 13459/1.

¹³ AHME, *Gastos habidos en las festividades del Domingo de Ramos, Ssmo Corpus Christi y Virgen de Agosto, según por menor se detallan*, sig. 225-37.

¹⁴ AHME, *Cuenta de los gastos ordinarios y extra-ordinarios causados en la festividad de Ntra. Señora de la Asunción de este año de 1841*, sig. 48/18.

Como hem vist, al començament del segle xx el bombardí degué ser substituït per un fagot, per recomanació de Felip Pedrell, arran de les campanyes impulsades per Pere Ibarra amb l'objectiu de restaurar la representació. No obstant això, durant aquells anys la idea incipient que després, durant bona part del segle xx, dominà era que la música del renaixement havia de ser interpretada sense cap tipus d'acompanyament instrumental. Per això, en la «restauració de la Festa» de l'any 1924, a instàncies d'Òscar Esplà, es decidí eliminar el «baix metall». Aquest instrument fou considerat una degeneració produïda en el segle xix, igual que altres aspectes, com que el mestre dirigira amb levita o que els apòstols dugueren les llibretes, i fou suprimit a fi d'una depuració històrica de la *Festa*, sense adonar-se que un instrument d'aquelles característiques havia estat present de manera ininterrompuda des de la introducció de la polifonia allà pel segle xvi.

No seria honest per la nostra part jutjar aquests i altres canvis que es produïren entorn de 1924 com a equivocats; de fet, l'aspecte actual de la Festa es deu en gran part a les decisions preses en aquells anys. Els il·licitans d'aleshores prengueren les decisions que consideraren més oportunes per a protegir i millorar la *Festa*. Exactament el mateix que feren els il·licitans de segles anteriors i que continuem fent hui en dia.

BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ FORTES, Anna M. - CASTAÑO GARCÍA, Joan, *El archivo parroquial histórico de la basilica de Santa María de Elche*, Ajuntament d'Elx, Elx, 1995.
- CASTAÑO GARCÍA, Joan, *La restauració de la Festa d'Elx en el primer terç del segle XX*, Ajuntament d'Elx, col. «Temes d'Elx», Elx, 1993.
- (ed.), *Pere Ibarra i la Festa d'Elx*, Patronat del Misteri d'Elx, Elx, 2014.
- GABOR, Mihaela, «Los libros corales de canto llano de la Basílica de Santa María de Elche», *Festa d'Elx*, 57 (2013), p. 133-146.
- PACHECO MOZAS, Rubén, *La Festa en los siglos XVII, XVIII y XIX. Estudio del Misterio de Elche a través de los libros de cuentas y las partituras conservadas*, tesi doctoral, Universitat Miguel Hernández, Elx, 2014.
- «“Aquesta gran novetat”. Avatares de la judiada durante los últimos 500 años», *Festa d'Elx*, 58 (2014), p. 125-135.
- POMARES PERLASIA, José, *La Festa o Misterio de Elche*, vol. 1, Patronat del Misteri d'Elx, Elx, 2004 (reedició de la de Barcelona, 1957).

ANNEX. EDICIÓ FACSIMILAR DE LA PARTITURA DEL «BAIX METALL»

